

Figyelő

A Brüning-memoár és vitája a nyugat-német történeti irodalomban

H. Brüning (1930 márciusa és 1932 májusa között birodalmi kancellár) 1970-ben jelent visszaemlékezései élénk, mind továbbgyűrűző vitát váltottak ki a Weimari Köztársaság időszakával foglalkozó történeti irodalomban.¹ A vita nemcsak szakmai folyóiratokban, hanem napilapok hasábjain is folyt,² s a korszak szakértőin kívül publicisták valamint egykori politikusok — visszaemlékezők — is szót kaptak benne. A vitacikkek zömmel 1971—72 folyamán jelentek meg. 1972 őszén a regensburgi történész-kongresszus is vitára tűzte a Weimari Köztársaság utolsó szakasza, ill. a prezidenciális kormányzati rendszer problematikáját,³ melynek középpontjába a Brüning-memoár által felvetett kérdések kerültek.

A memoár iránti fokozott érdeklődés kettős értelmű volt: szakmai és politikai. Politikai jelentését-jelentőségét éppen csak érintve azt emelnénk ki, hogy 1971—72-ben a választások előkészítésének, majd W. Brandt és a Brandt-féle politika győzelmének időszakában, amikor a német politikai életben egy széleskörű *demokratikus mozgalom* keretében Németország volt és jelen politikájának újraértékelésére került sor, a memoár, melynek egyik sarkalatos kérdése pontosan a Weimari Köztársaság demokratikus alkotmányrendszerének fokozatos felszámolása, érthetően nagy figyelmet keltett. A politikai váltás folyamatát kísérő vitákban ui. hangsúlyozott jelentőségű volt a demokratikus hagyományokról, ill. annak hiányosságairól, buktatóiról folyó minden eszmecsere. Így a Brüning-memoár értékelése, a mellette vagy ellene való kiállítás, az, hogy valaki Brüning-ben a memoár alapján a demokrácia „megmentőjét” vagy „sírásóját” látta, ha áttételesen is, de határozott politikai alapállást fejezett is ki.⁴

Brüning kancellár visszaemlékezéseit még jórészt a 30-as években, emigrációja első időszakában írta, megjelenéséhez azonban csak végrendeletileg járult hozzá. A memoár-kötet így jókora késéssel a kortárs politikusoké után jelent meg. Akkor, amikor a korszakra vonatkozó vélemények, értéktételek már a rendelkezésre álló levéltári anyag, sajtó és nem utolsósorban

¹ A tárgyalásra kerülő vitacikkek:

G. Schulz: *Erinnerungen an eine misslungene Restauration. Heinrich Brüning und seine Memoiren. Der Staat, 1972/2. D. Petzina: Elemente der Wirtschaftspolitik in der Spätphase der Weimarer Republik, 1973/2. H. Graml: Präsidialsystem und Aussenpolitik Vf2, 1973/2. W. Conze: Die Reichsverfassungsreform als Ziel der Politik Brünings. Der Staat, 1972/2. R. Morsey: Brüning und Adenauer. Zwei deutsche Staatsmänner. K. D. Bracher: Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik. Vf2, 1971/2. (ld. korábbi munkái közül: Die Auflösung von Weimar. Stuttgart, 1955. Die deutsche Diktatur. Köln. 1969. Parteienstaat, Präsidialsystem, Notstand. Das Anfangsstadium der Hitlerschen Außenpolitik — utóbbi két tanulmány a „Von Weimar zu Hitler” c. kötetben. Kiadta: G. Jasper, Köln, 1968). A. Brecht: Gedanken über Brünings Memoiren. Politische Vierteljahrshefte, 1971/2. J. Maurer: „Brüning Memoiren” — Sozialwissenschaftliche Informationen für Geschichte und Unterricht 1974/1. Heinrich Brüning: Memoiren 1918—1934. Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart. 1970.*

² „Die Zeit”, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, „Süddeutsche Zeitung”, „Bild” stb.

³ A vita referátumai megjelentek: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (a továbbiakban VFZ) 1973. 2. számában.

⁴ A kérdést ebben a formában a „Die Zeit” vetette fel: „Brüning als Bestseller”, 1971. IV. 9.

memoáirodalom alapján, ha viták közepette is, de kialakultak és megállapodtak. A memoár információgazdagsága érthetően megmozgatta a szakmai közvéleményt, az eddigi álláspontok újbóli végiggondolására készítetett. Recenzensei szinte valamennyien egyetértenek abban, hogy forrásértékét tekintve messze kiemelkedik a második világháború utáni memoáirodalomból. Brüning lelkiismeretes és precíz hivatalnok módjára feljegyezte és továbbadta ez utókornak kormányzási időszakának eseményeit, egészen az apró részletekig. Kötelességszerűen ragaszkodott az eseményhűséghez, így az ő visszaemlékezései esetében, a részleteket tekintve nem kell tartania a történésznek a memoáriróknál szokásos „emlékezetkihagyásoktól”, szubjektív indítékú ferdtésektől. A részletesség — száraz kommentátori hangnemben — az események áttekintését megnehezíti némileg, s az olvashatósság rovására megy, azonban a korszak kutatói számára épp ez a gondos részletezés teszi érdekessé és értékessé a munkát.

Forráskritikára így nem a részleteket, hanem a Brüningi politika *megítélésének egészét* illetően van szükség. Brüning ugyanis épp úgy, mint a többi memoáriró saját öngazolására írta meg visszaemlékezéseit, kötelességének érezte, hogy tevékenysége részletes leírásával támassza alá és magyarázza meg az utókornak politikája főbb célkitűzéseit; mintegy igazolja azok helyességét. A Brüning-memoárban a szubjektivitásnak ez a formája érvényesül: célja annak dokumentálása volt, hogy tettei Németország érdekeit szolgálták, az egyetlen lehetséges és ésszerű módon. A szándék azonban visszajára fordult: méltatói és kritikusi között egy sem akadt, aki épp a *memoár alapján* ne kényszerült volna kétségbe vonni Brüning politikájának helyességét, azt, hogy ez a politika Németország valóságos érdekeinek megfelelt. A visszaemlékezések ugyanis nyilvánvalóvá teszik, hogy a weimari demokrácia megsemmisülése az objektív tényezőkön túl, magának a Brüningi politikának az eredménye is volt. Brüning célkitűzése természetesen a weimari demokráciának nem a fasizmusba torkolló felszámolása volt, ha politikája oda is vezetett. Brüning végső célja, mint ezt visszaemlékezéseiben több helyen is világosan kifejti, egy *monarchisztikus államberendezkedés*, amelynek kiépítését alkotmányos úton, lépésről-lépésre szándékozott megvalósítani.⁵ Az alkotmány 48. cikkelyével való kormányzás, s a szükségrendeletek kibocsátása ennek a folyamatnak a láncszemeit képezték. Konzervatív politikai felfogásából s a háborút megjárt katonatiszti-hivatalnoki rétegnek a demokratikus köztársasággal szembeni „öszönös” és kialakult bizalmatlanságából következett ez a megoldási szándék, amelyet a gazdasági válság kirobbanása, a stabilitás iránti igény csak megerősítettek. Elképzeléséhez makacs következetességgel tartotta magát, nem ismerve fel, hogy a németországi politikai változások új erőket és más kibontakozási lehetőséget vetnek fel, s hogy a demokratikus alkotmány visszaszorítására tett intézkedései ezeknek az erőknél s nem saját politikai céljai megvalósulásának útját egyengették. A Brüningi politikát tehát, s annak egyes fázisait sem lehet Brüning szemszögéből megítélni.

A memoár és a róla kibontakozott vita teljes bemutatására ezen ismertetés keretei között nem vállalkozhatunk. Így csak azokat a fő kérdéseket emeljük ki, amelyekben a memoár újat hoz, illetve amelyek a vitairadalom középpontjában állnak.

*

I. *A gazdasági és pénzügyi politika* szorosan összefüggött a reparációs kérdésekkel és ezáltal a külpolitikával. Az államháztartás mérlegének kiegyenlítése illetve egyensúlyban tartása céljából a kiadásokat a mindinkább zsugorodó adóbevételekhez igazították. Ezzel együtt járt a szociális kiadások csökkentése, a munkanélküliség fokozódása. Szükségrendeletek útján a helyi közigazgatási szerveket is erre a politikára kényszerítették.⁶ Ennek a gazdaságpolitikának pénzügyi téren a *deflációs* pénzügyi politika, az árak és bérek egyidejű csökkentése felelt meg. A gaz-

⁵ Erre az alkotmányreform kérdésének tárgyalásánál még visszatérünk.

⁶ 1931/3. sz. szükségrendelet.

⁷ Brüning: i. m. 475.

daságtörténészek, akik Keynes-re és követőire hivatkoznak, ezt a fajta gazdasági és pénzügyi politikát általában elvetik, mint klasszikus példáját a válság sikertelen leküzdésének.⁸

A memoár alapján azonban nyilvánvaló, s a recenzensek ezt hangsúlyozzák, hogy maga Brüning sem a válság megfékezése miatt folytatott deflációs politikát.⁹ Ez a gazdaságpolitika, amely konzekvenciáiban nem a válság tompításához, hanem fokozatos elmélyüléséhez vezetett, teljes mértékben a külpolitikai cél: a reparációk eltörlése, a versaillesi béke revíziója szolgálatában állt, hangsúlyozzák egyes szerzők (mindenekelött G. Schulz és D. Petzina).¹⁰ Brüning ennek a gazdaságpolitikának az útján a reparációk teljesítését a Young-tervnek megfelelően tudatosan vezette egészen az abszurditásig, amennyiben szó szerint teljesítette annak követeléseit, a válság közepette, amikor a gazdasági helyzet az annuitások kifizetését egyre kevésbé tette lehetővé. Brüning — állapítja meg egyik szerző — a német gazdaság lerombolása által akarta a hitelezőket engedményekre kényszeríteni, hiszen így saját tőkebefektetései kerültek veszélybe. Brüning Németországot ezen a módon a „világ pénzügyi idegközpontjává” akarta tenni, a „betegségből fegyvert kovácsolni” (73. o.). G. Schulz Brüning gazdaságpolitikáját — nem politikájának egészét — a célhoz mérten sikeresnek tartja. Lépésről-lépésre elérte a reparációk törlését, ami külpolitikai sikert is jelentett, s ezzel párhuzamosan haladt belpolitikájában is az alkotmány-módosító reformok útján (77. o.).

Az első világháború utáni gazdasági helyzet újszerűsége legfontosabb, összegző ismérvének Petzina (Brüning gazdaságpolitikájának másik elemzője) az *állami beavatkozás kulcsfontosságúvá növekedését* tartja, amely a liberális gazdasági rendszer végét jelentette. Szerinte a gazdasági életnek ez a megváltozott jellege — amelyet a kortársak valójában nem ismertek fel.¹¹ — szabta meg Brüning lehetőségeit is. Az objektív helyzet és annak fel nem ismerése már önmagában is ellentmondáshoz vezetett. Ehhez járult aztán a brüningi koncepció ellentmondása, az, hogy véleménye szerint Brüning gazdaságpolitikái liberalizmust tűzött ki végső célként (Németország gazdasági önállóságának elérésekor), ezt azonban a fokozódó állami beavatkozás politikájával kívánta elérni. Az államháztartás egyensúlyban tartása, a deflációs politika, a mezőgazdaság szubvencionálása mind a gazdasági életbe történő nagyon is direkt beavatkozás útján ment végbe, a reparációk kifizetése illetve konzekvenciájában ki nem fizetése céljából (129. o.).

⁸ H. Sanman: *Daten und Alternativen der deutschen Wirtschafts- und Finanzpolitik in der Ära Brüning*. Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik, 1965. 109–140.

⁹ Mindenekelött: G. Schulz és D. Petzina. W. J. Helbich erre már a memoár megjelenése előtt felhívta a figyelmet kitűnő tanulmányában: *Die Bedeutung der Reparationsfrage für die Wirtschaftspolitik der Regierung Brüning, Von Weimar zu Hitler 1930–33* c. kötetben. Köln, 1968. Kiepenheuer und Witsch.

¹⁰ Értékelésük nagyjában-egészében megegyezik. Míg G. Schulz elsősorban a politika oldaláról közelíti meg a gazdaságpolitikai kérdéseket, D. Petzina szélesebb gazdaságtörténeti összefüggésben elemzi a brüningi gazdaságpolitikát és több új momentumára hívja fel a figyelmet. — Schulz rámutat arra, hogy Brüning, aki maga is gazdasági szakember volt és a pénzügyvilág ismert szakértőivel konzultált, tudatosan folytatta a deflációs politikát, tisztában volt annak hatásával. Kiemeli Brüning 1930 decemberi beszélgetését a birodalmi bank elnökével, amelyben feltárta, hogy a reparációs kérdés megoldása (azaz: a reparációk eltörlése) után a Márka 20%/os leértékelését tervezi (75. o.). „Mindaddig egy látszólag tervszerűtlen deflációs politikára van szükség, hogy a világot a reparációk saját kezdeményezésére történő eltörlésére lehessen kényszeríteni.” Brüning tehát a reparációk eltörlését tartotta elsődlegesnek, ehhez szükségesnek a deflációs politikát. A beszélgetés azonban mutatja, tisztában volt azzal, hogy ez a politika válság leküzdésére nem alkalmas — arra tartogatta a devalvációt, azt a megoldási módot, amelyet a legtöbb gazdasági válság által érintett állam is választott. (Következményeiben: exportlehetőségek fokozása, több pénz forgalomba hozatala, gazdasági vérkeringés megélénkítése.) Az idézet azt tükrözi, és Schulz is arra akarta vele felhívni a figyelmet, hogy Brüning fontossági sorrendjében a reparációk eltörlése állt az első helyen, ehhez a gazdasági válság elmélyítésétől sem riadt vissza, amelynek mérséklése csak ezután következett volna.

¹¹ Kivéteklént a marxista közgazdász, Vargát említi, i. m. 128.

A Brüningi gazdaságpolitika egyik újszerű és különösen következményeiben fontos momentuma, az *állami támogatás*, amelyben elsősorban és összességében is nagy arányeltolódással a mezőgazdasági nagybirtok részesült.¹² Az állami támogatásnak ez a módja kiélezte az agrár- és ipari körök közötti érdekellentétet, amely a gazdasági válság elmélyülésével fokozódott, s a politikai elégedetlenség egyik forrása volt. Az állami költségvetés elosztásának ez a rendszere együttjárt a szociális kiadások csökkentésével, amely növelte a válság miatt egyébként is erősödő alulról jövő nyomást, tehát szintén a belpolitikai feszültség fokozódásához vezetett. Petzina rámutat arra, hogy az állami támogatás fenti megoszlása miatt keletkezett feszültség feloldását a hitleri politikának sikerült levezetnie a felfegyverzés megindításával. Ez lehetőséget adott egyidejűleg a nagyipar és mezőgazdasági nagybirtok érdekeinek kielégítésére, valamint munkaalakalmak teremtésével a szociális feszültség csökkentésére is. A szerző azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a hitleri megoldási mód nem új: kezdetei és csirái megtalálhatók a Brüningi célkitűzésekben.¹³ A külpolitikai célkitűzés, a revizionizmus, amely belpolitikai sikon együttjárt a demokratikus kormányzás felszámolása útján történő stabilizációs törekvésekkel, kizárta a lehetőséget mindenfajta jóléti vagy szociális szempontokat figyelembe vevő, a válság mérséklését célzó gazdaságpolitikának. Ebben az összefüggésben, hangsúlyozza, valóban nem volt alternatíva másfajta gazdaságpolitikára, sem Brüning, sem utódai (Papen és Schleicher) számára, hiszen a demokratikus bázis hiányzott (132. o.).

A Brüning-memoár többi recenzense érintőlegesen és csupán a kül- és belpolitika, illetve az egész politikai koncepció összefüggésében foglalkozik a gazdasági és pénzügyi politika kérdéseivel.

II. *A külpolitikai kérdések tárgyalása a vitairodalomban szerény helyet kap, jóllehet a külpolitika, mint alapvető probléma végighúzódik a memoáron és a vitacikkekben is. Brüning külpolitikai célkitűzése: a jóvátételtől való megszabadulás, a Rajna-vidék kiűrtése, a fegyverkezési egyenjogúság elnyerése, azaz a versailles-i békeszerződés korlátozó intézkedéseinek eliminálása és Németország európai nagyhatalmi pozíciójának visszanyerése volt (193. o.). Mint már a gazdaságpolitika tárgyalásánál utaltunk rá, a memoárból világosan kitűnik, s a polemikában is hangsúlyt kap, hogy Brüning a válságot eszközként használta kül- és belpolitikai célkitűzéseinek megvalósításához. Ennek a revizionista külpolitikának a bírálatára általában csak közvetett módon, a Brüningi politika egészének értékelésekor kerül sor.*

Ónálló tanulmány formájában Brüning külpolitikájával csak H. Graml foglalkozik. Graml cikkében a Brüningi külpolitika új, a Stresemann-korszakétól eltérő vonásaira hívja fel a figyelmet, vitatja a két külpolitikai koncepció és gyakorlat közötti kontinuitást. Graml azonban abszolutizálja Brüning külpolitikájának eltérő jellegét, figyelmen kívül hagyja az érintkezési pontokat, s azt, hogy Brüning külpolitikai lehetőségeit részben még Stresemann teremtette meg, szándékainak, célkitűzéseinek megvalósulását a gazdasági válság csak közelebb hozta. Ezzel mi nem a kontinuitást kívánjuk abszolutizálni, csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy a Stresemann-i és Brüningi külpolitikai koncepció között véleményünk szerint alapvető különbség nem volt, létezett egy bizonyos folytonosság, főleg célkitűzésekben, ami természetesen nem fedheti el a Brüning-féle külpolitika Stresemannétól eltérő vonásait.

Graml tanulmányában a Brüningi külpolitika alapvetően új vonását: *revizionizmusát* helyezi előtérbe. Felhívja a figyelmet arra, hogy a Brüningi koncepcióban nemcsak az 1914 előtti határok visszaállítása szerepelt, hanem kifejezetten nagyhatalmi igényű volt: tartalmazta — lényeges elemként — a Délkelet-Európa felé terjeszkedést is (140. o.). Graml kiemeli Brüning politikálási stílusát, a külpolitika „hadszintéreként” való kezelését, azt, hogy pl. külpolitikai tár-

¹² 1930-tól állandóan növekvő mértékben. *Petzina*: i. m. 131. Az 1928. évi összesen 500 millió M-helyett 1930/32-re több mint 2,5 milliárd M-t tett ki.

¹³ Ugyanott, és *D. Petzina*: Hautprobleme der deutschen Wirtschaftspolitik 1932—33. VfZ, 1967/1, 48—56.

gyalások és viták leírásánál sorozatosan katonai kifejezéseket használt (141. o.). Graml ezt nem stfluskérdésnek, hanem lényegi kérdésnek tekinti, az újfajta külpolitikai vonalvezetés megnyilvánulási formájának. Ide tartozik véleménye szerint a nemzetközi kapcsolattartásban a többoldalú tárgyalások és egyezmények kerülése, a kétoldalú eszmecserek előnyben részesítése. Rámutat arra, hogy Franciaországban a Brüning-féle politikát kezdettől harci jelként fogták fel és Brüning fellépésével vége szakadt a két ország közt a „megegyezési politikának”. Graml a revizionista külpolitika belpolitikai következményének tartja a szélsőjobb fokozatos térnyerését. A hivatalos politikává tett revizionizmussal utat nyitott a nacionalista demagógiának. Graml egészében úgy értékeli a Brüningi külpolitikát, mint amelynek bizonyos elemeit majd meg lehet találni a nemzeti szocialista külpolitikában (145. o.).

III. *Belpolitika.* Brüning politikájának „sarkalatos pontja” a Weimari Köztársaság békés úton, alkotmányreformokkal történő átalakítása monarchiává (378. o.). Ennek a folyamatnak a kiindulópontját képezte a 48. tc.-kel, vagyis a parlament kikapcsolásával történő kormányzás. Brüning visszaemlékezéseinek véleményünk szerint is ez, illetve az ebből adódó következtetés az egyik legfontosabb eleme. Bebizonyosodik, hogy a szükségrendeleti kormányzás nála nem a válság diktálta kényszermegoldás és nem a nemzetiszocializmus alternatívája volt, hanem Brüning koncepciójának alapja, amely koncepció benne már jóval kancellársága előtt megfogalmazódott.¹⁴ Az alkotmány reformját két döntő ponton vette tervbe. Első fázisa lett volna a szövetségi államrendszer felszámolása, pénzügyi nyomással a szövetségi államok bíraskodási és rendőrségi-közigazgatási önállóságának megszüntetése, majd fenti hatásköröknek a birodalmi kormányzatra való át ruházása, továbbá a birodalmi kormányzat felelős birodalmi biztosok kinevezése a közigazgatás racionalizálása céljából. Ez a folyamat az 1930 decemberi szükségrendelettel, amely erősen beavatkozott a gazdasági válság ürügyén a szövetségi államok pénzügyeibe, kezdetét is vette. Az alkotmányreformtervezet másik döntő momentumát Hindenburg uralkodói jogokkal való felruházása, kormányzóvá való kinevezése, ezáltal a köztársasági államforma megszüntetése képezte volna. Hindenburg az átmenetet és a kontinuitást jelképezte volna a köztársaság és monarchia között, a hatalmat a trónörökös fiai egyikének kellett volna biztosítania, átmentenie (453. o.).

A monarchista reform elképzelése a memoárban számos helyen visszatér, de részletezésére, kifejtésére nem kerül sor. Brüning különböző politikusokkal folytatott beszélgetéseiben hol „angol példára”, „angol modellre” hivatkozik, hol azzal dicsekszik, hogy a parlament hatáskörét majd nem a „Bismarck-korabeli állapotra” sikerült csökkenteni, és a birodalmi elnöknek valójában nagyobb hatalmat biztosított, „mint amilyennel a császár valaha is rendelkezett” (378. o.). Így nyitott kérdés marad, hogyan is képzelte Brüning a megvalósítandó monarchiát. A történetész-vitákban ezen a ponton is különböznek a nézetek. Brüning sokat mond, de egyszersmind keveset is ebben a vonatkozásban, így azok számára, akik felmentésére és saját korábbi nézetei igazolására törekednek, ezen a ponton ad némi lehetőséget.

Vonatkozik ez mindennek előtt W. Conze-re, aki a legrészletesebben foglalkozik az alkotmányreform kérdésével. Conze arra keres bizonyítékot, hogy Brüning egy angol típusú monarchiát tervezett. A memoárból kiragadott idézetek azonban nem meggyőző erejűek (211. o.). Conze ezért azt hangsúlyozza, hogy az angol modellt „nem szabad szó szerint értelmezni”. Brüning nem formai értelemben gondolt egy angol típusú parlamentarizmus megvalósítására, hanem számára az angol példa „tartalmi-lényegi sajátosságai” szolgáltak mértékül. Így elsősorban az angol parlamentarizmus „működőképessége” és „fegyelmettsége”, a „kormányzati rendszer stabilitása” (212. o.).

¹⁴ Ld.: „Memoiren” 274, 378: Hindenburggal folytatott beszélgetései. — J. Wheeler-Bennett erre már 1936-ban, a Brüninggel folytatott beszélgetések alapján felhívta a figyelmet, a szakirodalom azonban ezt nem hasznosította. „Hindenburg, The Wooden Titan”, London 1936. Németül: Der hölzerner Titan Paul v. Hindenburg. 1969, 361—364.

Conze Brüningről és a Brüning-féle politikáról alkotott véleményében az „angol modell” kulcs-szerepet játszik. Azt hivatott igazolni, hogy Brüning valójában meg akarta őrizni az alkotmányosságot és az alkotmány demokratikus tartalmát, reformját törvényes eszközökkel éppen ezért vette tervbe. Ezt a célt szolgálta volna a véleménye szerint az elavult szövetségi államrendszer felszámolása, az egységes modern államszervezet kiépítése. Végkövetkeztetése — ebből adódóan — az, hogy az alkotmányreform volt Brüning alternatívája a fasizmussal szemben, Brüninget és programját így a Weimari Köztársaság lehetséges megmentőjének tartja (217. o.).

Conze nem veszi figyelembe sem Brüning ennek ellentmondó kijelentéseit, sem intézkedéseinek valóságos tartalmát, amelyek nem az alkotmány demokratikus jellegének megőrzését, hanem ellenkezőleg, annak megsemmisítését, aláaknázását szolgálták. Ezt bizonyítja többek között az a tény is, hogy Brüning az alkotmányreform megvalósításában és egész politikájában a jobboldali erőkre és pártokra — Hitlert is beleértve — akart támaszkodni, a szociáldemokráciát pedig csak eszközként kívánta felhasználni.

Conze-hoz hasonló álláspontot képviselt a memoárról adott nyilatkozatában R. Morsey és G. Treviranus, Brüning egykori közlekedési minisztere és bizalmasa.¹⁵ Morsey véleménye szerint Brüning szándéka egy „szabad és demokratikus állam- és társadalmi rend” létrehozására, amelynek eszközét az alkotmányreformban látta, „minden kétségen felül áll”. Treviranus rövid nyilatkozatában „vitathatatlan tényként” szögezi le, hogy Brüning az alkotmánymódosítást a „parlamentarizmus talaján” kívánta végrehajtani. A weimari alkotmány kereteinek túllépéséért kizárólag a birodalmi elnök környezetét és a pártok vezetőinek „rövidlátását” hibáztatja. Állásfoglalása Brüning egyértelmű felmentését jelenti.

Conze-val szemben foglalt állást a vitában G. Schulz és K. D. Bracher, valamint E. Deuerlein.¹⁶ Schulz csupán érintve az alkotmányreform kérdését, annak jellegét úgy határozza meg, hogy Brüning utalásai alapján sokkal inkább a Horthy-féle kormányzati rendszerre lehet gondolni, mint az angol parlamentarizmusra. Tanulmánya egészében cáfolja Brüning megoldási tervének demokratikus mivoltát (73—75. o.). Deuerlein a Brüningi politikát általában, s azon belül az alkotmány-reformtervet „XVIII—XIX. századi kabinetpolitikának” tartja. Rámutat alapvetően antidemokratikus jellegére. Ez a politika szerinte „nem szavazóképes polgárokat, hanem engedelmségre kötelezett alattvalókat kíván”.

Bracher a Brüning-féle monarchista törekvés *bismarcki* jellegét hangsúlyozza, konzervatívizmusát emeli ki. Véleménye szerint sikertelenségének is ez volt, túl az objektív tényezőknön, az oka Brüning nem ismerte fel a cselekvés és tervezés lehetőségeit és feltételeit a modern tömegtársadalomban, amelyben minden politika demokratikusan vagy áldemokratikusan szerveződik, maga az autoritárius és totalitarista uralom is. Brüning ebben a történelmi helyzetben tradicionális XIX. századvégi államfelfogásával és ennek megfelelő megoldáskísérletével kudarcra volt ítélve (115. o.). Bracher a „politikátlan politika” jellezővel próbálja összefoglalóan jellemezni Brüning programját. Egyik legfontosabb példaként éppen alkotmányreform-tervét említi, „politikátlan” kötődését a sokkal inkább a XIX. századi, mint saját korának megfelelő útkereséshez. A „politikátlanság” másik döntő momentumának Brüning Hindenburghoz való irracionális kötődését tartja. Brüning világosan felismerte Hindenburg államfői alkalmatlanságát, mégis mindvégig kitarzott mellette, segítette ezt kifelé leplezni és egész politikai tervét valójában Hindenburgra építette. Bracher a Brüningi politikának ebben az alapvető ellentmondásosságában, irracionális természetében látja Brüning emberi tragikumát és politikája bukásának az

¹⁵ „Mehr Monarchist als Zentrumsman” (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1970. XI. 5. „Brüning als Bestseller” (Die Zeit, 1971. ápr. 9.) G. Treviranus is az utóbbi cikkben.

¹⁶ G. Schulz: Erinnerungen . . . Der Staat, 1972/2. K. D. Bracher: Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik. VfZ, 1971/2. E. Deuerlein: Brüning als Bestseller. Die Zeit, 1971. ápr. 9.

okát is (121. o.).¹⁷ I. Maurer azt a magyarázatot adja, hogy Brüningnek a szükségrendeletek aláírásához, az alkotmányosság fenntartásához volt szüksége Hindenburgra, nem az iránta érzett tiszteletből tartott ki mellette.

Úgy gondoljuk, inkább Bracher magyarázata áll közelebb az igazsághoz, aki, mint már idéztük, a Brüningi politika irracionális magvát látja Hinderburghoz fűződő kapcsolatában. Pusztán a politikai érdekkapcsolattal, figyelmen kívül hagyva a szubjektív tényezőket, ugyanis nem lehet megmagyarázni ezt a Hindenburg iránti hűség komplexust. A magyarázat kulcsát minden bizonnyal Brüning egyénisége adja; fegyelmezettsége, feltétlen kötelességtudata, a német katonatiszti és hivatalnoki kar engedelmességhez szokottsága feljebbvalóival szemben, ami Brüninget is jellemezte. Brüning jó katona módjára viselkedett, ha ellenérzéssel is, de teljesítette Hindenburg iránti kötelességét, ha más véleménye is volt, alkalmazkodott akaratahoz.

IV. Röviden, csak említésszerűen szeretnénk kitérni *Brüning és a jobboldal, főként Brüning és a nemzeti szocialisták viszonyára*. A memoár ugyanis éppen ebben a vonatkozásban adja a legtöbbet. A kormányzati időszak eseményeit javarészt a különböző pártokhoz és frakciókhoz tartozó politikusokkal folytatott konzultációk, viták tükrében mutatja be, így támpontot nyújt — eddig nem ismert részletek aprólékos leírásával — pártok és politikusok egymáshoz és hozzá, Brüninghez fűződő kapcsolatára. Ennek ismertetésére, akárcsak főbb vonásaiban is, ilyen keretek között lehetetlen vállalkozni, ezért csak az e körül gyűrűző vita jellemző momentumát emelnénk ki.

A memoár alapján elsősorban az a kép bontakozik ki, hogy Brüning sokkal nagyobb mértékben kívánt a jobboldali pártokra, főként a Német Nemzetiekre (Hugenberg pártja) és a nemzeti szocialistákra támaszkodni, mint az eddig ismert, vagy feltételezett volt. Rájuk támaszkodva akarta a monarchista restaurációt végrehajtani, ezért kezdetől együttműködésre, koalícióra törekedett velük. Sikertelenül: a koalíciót sem Hugenberggel, sem Hitlerrel nem tudta megvalósítani, legkevésbé mind a kettőjükkel. Kudarcot vallottak próbálkozásai a Centrum és az NSDAP koalíciójának létrehozására, amellyel a nemzeti szocialistákat a hatalom részeseivé akarta tenni és egyúttal ellenőrzést gyakorolni felettük.¹⁸ Brüning, ha szubjektíve ellenszenvvel — különösen a későbbi kiábrándító tapasztalatok után — viseltetett is Hitler iránt, az együttműködésre ezt követően is több ízben komoly kísérletet tett. A nemzeti szocialista mozgalom „újszerűségét” és veszélyességét nem ismerte fel, Hitler legitimitáson alapuló taktikáján sem látott keresztül.

V. A fő kérdéscsoportok tárgyalása során lényegében már érintettük, miként értékelték a recenzensek *Brüning politikájának egészét*. Mindehhez végezetül csak néhány összegező megjegyzést tennénk.

Jóllehet a memoár több lényeges ponton megváltoztatja a Brüning kormányzati időszakáról alkotott képet, s a részletek sokaságával újat ad, a Brüning-vita résztvevői, ha az új információt tartalmazó részleteket ki is emelik, fel is hívják azokra a figyelmet — ami annál is inkább fontos, mert a memoár ezeknek olyan bőséget nyújtja, hogy áttekintésük roppant nehéz — kevéssé vagy egyáltalán nem változtatnak korábbi álláspontjukon.

Az utóbbi megállapítás mindenekelőtt a két, a memoár megjelenése előtt is alapvetően eltérő véleményt képviselő Conzere és K. D. Bracher-re vonatkozik. A vitában a két pólust most is ők jelentik. Conze változatlanul a köztársaság lehetséges „megmentőjét” látja Brüningben — ha ezt másképpen fogalmazza is meg és a „megmentő” szót kerüli, míg Bracher — joggal

¹⁷ A. Brecht: Gedanken über Brüning's Memorien. Politische Vierteljahrsschrift, 1971/2: „Die grosse Lüge: Hindenburg.”

¹⁸ A szövetségi államok a birodalomtól pénzügyileg függő viszonyban voltak. Brüning szükség esetén a rendőri szervek központosítását is tervezte. Memoiren 400.

— önigazolást lát a memoárban és ismételten leszögezi, hogy a brüningi politika megteremtette a lehetőséget a fasiszta hatalom-átvételtre.¹⁹

Conze úgy fogalmaz, hogy Brüning — Bracher állításával ellentétben — nem a demokrácia felbomlasztásának volt az első kancellárja, hanem a tervezett „gyógyítási folyamatnak” (219. l.). Tanulmányában a brüningi program realitását kétségbe vonja, a kudarcért azonban — s az eredményért; a faszizmus hatalomra jutásáért — kizárólag Brüningen kívülálló tényezőket tesz felelőssé, elsősorban a Hindenburg környezetéből kiinduló intrikákat.

Bracher a „politikátlan politika” kifejezéssel a memoár alapján a brüningi politika paradox jellegét igyekszik érzékeltetni (mint azt az alkotmányreform kérdésének, valamint Brüning Hindenburghoz való kapcsolatának tárgyalásakor már kifejtettük), érzékeltetve azt is, hogy Brüning minden ponton szándékaival ellenkező eredményt ért el, de ez abból következett, hogy a kitűzött célok nem felelnek meg a valóságos politikai helyzetnek és lehetőségeknek. Brüning így vált véleménye szerint a német demokrácia felbomlasztásának első kancellárjává (114. és 215. o.)

Conze álláspontjához áll közel a vitában, mint már erre kitértünk, R. Morsey és G. Treviranus is. A. Brecht, ha tanulmányában fel is hívta a figyelmet a brüningi politika alapvető elmentmondásaira, összegzésében mégis nagy tisztelettel adózik Brüningnek, „kivételes szellemi ranggal és emberi nagysággal bíró hazafinak” tartja, aki kora mostoha körülményei között kudarcot vallott” (638. o.).

A Bracheréhez közelálló véleményt fogalmaznak meg a vitában G. Schulz és H. Graml, valamint E. Deuerlein.

Schulz leszögezi, hogy a memoár megjelenése után többé nem lehetséges 1933-at korszakhatárnak, illetve az 1933 előtti periódust az utána következő kontrasztjának tekinteni. „Post festum szemlélve” — állapítja meg — „ezzel a kormánnyal ütöttek a köztársaság végórái”, s ebben Brüning, aki „sokkal inkább válságok teremtésére, mint leküzdésére mutatott képességet”, jelentős szerepet játszott (81. o.).

Graml azt bizonyítja, hogy a külpolitikai meghatározottság, a külpolitika primátusa, annak revizionista jellegéből következően jelentősen hozzájárult, egyfelől Németország belső faszizálásához, másfelől megteremtette a nemzetközi feltételeket a faszizmus hatalomra jutásához illetve annak elfogadásához, valamint a hitleri külpolitika első lépéséhez (145. l.). E. Deuerlein értékelésében a kortárs L. Kaas ítéletére emlékeztet, aki szerint Brüning „olyan ember volt, akinek sok hatalom adatott a kezébe, akiből azonban hiányzott az a képesség, hogy a hatalmat hasznossá tegye”. Rámutat arra, hogy Brüning nem ismerte fel, illetve félreismerete és rosszul értékelte kora társadalmi és politikai mozgóerőit (Die Zeit, 1971. IV. 9.).

*

A Brüning memoár jelentőségét és értékét számunkra az új információk bőségéből kibontakozó kép adja, melynek alapján új kérdésfeltevésekre s nemcsak Brüning kétéves kormányzati időszakának újraértékelésére, hanem a huszas évek történetének végiggondolására is készíthet. Csak a korszak egészének kutatása alapján lehetséges meghatározni Brüning helyét, politikájának értelmét Németország két világháború közötti történetében.

A brüningi időszak magában hordja a fasiszta politika több elemét: a külpolitika terén határozott revizionizmusa, a nemzetközi kapcsolatokat inkább szétziláló, mint megegyezésre törekvő vonásai, belpolitikájában manipulatív elemként a nemzeti egység megteremtésére való törekvés, részben a külpolitikai cél megvalósítása, részben a válság okozta feszültség levezetése érdekében, ezzel összefüggésben a demokratikus parlamentarizmus felszámolása; gazdaságpolitikában az állami beavatkozás, a centralizáció fokozása, az állami szubvencionálás és munka-

¹⁹ Conzé: Die Reichsverfassungsreform... 217. Bracher: Brünings unpolitische Politik... 123.

alkalmak teremtésének kezdetei. Mindezek a tényezők nem szolgálhatnak természetesen semmilyen értelemben sem a brüningi politika fasiszta jellegének bizonyítására. Ténykérdéssé vált azonban, hogy a prezidenciális kormányzati rendszer és a fasizmus (különösen első évei) között 1933-mal nem lehet éles határt húzni, célkitűzésekben és megoldási módokban van bizonyos folytonosság. Felvetődik a kérdés, milyen tényezők eredményezték, a Weimari Köztársaság történetének mely tendenciái vezettek a Brüning-féle politikához, hol kell keresni annak gyökereit. Hiszen az átmenet a Müller-kormány bukása után látszólag töretlen volt . . .

Az általunk több ponton is, időben visszafelé és előre is feltételezett kontinuitás természetesen nem a Brüning-féle politika sajátos és különös vonásait kívánja tagadni. Brüninget, mint arról több helyen szóltunk, alapvetően jobboldali és inkább XIX. századi, mint XX. századi értelemben vett konzervatív politikusnak tartjuk, aki történetileg kritikus és döntően fontos időszakban makacsul és elszántan más utat választott, mint amelyet a korszak felvetett. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy nem ismerte fel, mi a választási lehetőség. Monarchizmusa a parlamentáris demokrácia és a diktatórikus kormányzás közé eső sajátos megoldási kísérlet volt, társadalmi bázis nélkül. A hagyományos jobboldal rosszul politizált éppúgy, mint Brüning, a szélsőjobboldal pedig már nem akart vele szövetekezni. A szociáldemokráciát csak eszköznek tekintette, a kommunisták nem fértek bele politikai spektrumába. Határozott kommunista ellenessége is politikájának alapvonásai közé tartozik. Politikai meggyőződése és nézetei, saját kitűzött céljainak dogmatikus értelmezése és következetesen rossz helyzetértékelései vezettek oda, hogy működésével és bukásával végeredményben a nemzeti szocialista hatalomátvételt segítette elő.²⁰

Fejes Judit

²⁰ A memoár folytatásának tekinthető további két kötet a közelmúltban jelent meg: *Briefe und Gespräche 1934—1945. Briefe 1946—1960. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1974.*